

लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसीमा अद्वैत वेदान्तदर्शन

डा. पुण्यप्रसाद शर्मा

सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

Email: sharmapunya@yahoo.com

Received date : 8 June 2024, Reviewed date : 22 June 2024, Accepted date : 17 July 2024

सार

तरुण तपसी लेखनाथ पौड्यालद्वारा लिखित नव्यकाव्य हो । नेपाली साहित्यमा वेदान्त दर्शनका मान्यतालाई अधि सारेर लेखिएको यस काव्यले परमतत्त्वको सत्यता र जीवनजगत्को नश्वरतालाई अधि सारेको छ । यस लेखमा तरुण तपसी काव्यमा जीवनजगत् र मोक्षलाई कुन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । वृक्षको उत्पत्तिदेखि परिपक्व हुँदासम्मको सिङ्गो जीवनका अनुभूति र मानव सभ्यतामा देखा परेका विविध पक्ष तथा व्यवहारको उल्लेख गर्दै जीवनजगत्लाई भ्रम र दुःखदायी हुने कुरा यस काव्यमा कविले अधि सारेका छन् । ज्ञानप्राप्तिलाई प्रमुख उपलब्धिका रूपमा चित्रण गरेका यिनले अद्वैत वेदान्तदर्शनका माध्यमबाट जगत्लाई असत्य र जीवन दुःखदायी हुने मान्यता अधि सारेका छन् । भौतिक उपलब्धि क्षणिक हुने र त्यसबाट शान्ति पनि नमिल्ने धारणा अधि सादैं ज्ञान प्राप्ति र मोक्षका लागि आध्यात्मिक चिन्तनको आवश्यकतामा जोड दिने पौड्याल आदर्शमय जीवनशैलीका पक्षमा देखिन्छन् । तरुण तपसी काव्यमा वर्णित यिनै विषयलाई आधार बनाएर अद्वैत वेदान्त दर्शनका आधारमा कविको जीवन जगत् र मुक्तिसम्बन्धी मान्यता यस काव्यमा अधि सारिएको छ । 'तरुण तपसी'मा कविले जीवनलाई दीर्घस्वप्नका रूपमा प्रस्तुत गर्दै सृष्टिक्रम, मानिसमा देखिने लोभीपापी प्रवृत्ति, रुढीवादी चिन्तन, अन्धविश्वास एवं सम्पत्तिमोहले सिर्जना गरेका जटिलता र धनसञ्चय गर्ने चाहना लगायतका कुराहरू व्यावहारिक दृष्टिले आवश्यक देखिए पनि पारमार्थिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण र सुखदायी छैनन् भन्ने कुरा काव्यमा अधि सारिएको सन्दर्भमा वेदान्त दर्शनका मान्यताका आधारमा काव्यको विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधि अवलम्बन गरी वेदान्त दर्शनका आधारभूत मान्यताका आधारमा काव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अद्वैत वेदान्त, आध्यात्मिक, तत्त्वचिन्तन, पारमार्थिक, प्रातिभासिक, व्यावहारिकसत्ता

विषयपरिचय

लेखनाथ पौड्याल पुरानामध्येका नयाँ र नयाँमध्येका पुराना प्रतिभा मानिन्छन् । यिनले नेपाली कवितालाई माध्यमिक कालीन शृङ्गारिक भावधाराबाट मुक्त गराएर परिष्कारवादी प्रवृत्तिलाई अँगालेको पाइन्छ । परिष्कृत र व्याकरणनिष्ठ भाषा, आध्यात्मिक चेतना, समाजसुधारको अपेक्षा सहित

उच्चकोटीका काव्यकृतिको रचना गरेका यिनले प्रशस्त फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य(अर्पूण) र उनकै शब्दमा नव्यकाव्य समेत लेखेका छन् । उनका कृतिमध्ये शिल्प,चिन्तन,भाव र दर्शनका दृष्टिले पनि तरुण तपसी उत्कृष्ट काव्य मानिन्छ ।

तरुण तपसी अध्यात्मवादी दर्शनमा आधारित काव्य हो । वृक्षमा आरोपित ऋषि र विरहवेदनाले संतप्त यात्रीका विचको संवादका माध्यमबाट तत्त्वचिन्तनमा प्रेरणा दिने यस काव्यमा छसय श्लोक र उन्नाइस विश्राम छन् । महाकाव्यको गरिमा बुझेका स्रष्टाले नव्यकाव्य नाम दिए पनि नेपाली काव्यजगतमा यस काव्यलाई महाकाव्य मानिएको छ । वृक्षमा ऋषिको आरोप गरी वृक्षको भोगाइका माध्यमबाट सांसारिक गतिविधि, लोभीपापी प्रवृत्ति र सञ्चय गर्ने बानीका कारण अशान्ति र अन्याय बढेको कविको धारणा पाइन्छ । सुख र शान्तिका लागि आकांक्षामाथि विजय पाउन आवश्यक छ भन्ने यसको विषय देखिन्छ । यस कुराको पुष्टिका लागि कविले अद्वैत वेदान्तदर्शनका मान्यताको आधार लिएका छन् । अद्वैत वेदान्तदर्शनले जीवनजगतलाई व्यावहारिक रूपमा सत्य प्रतीत भए पनि पारमार्थिक रूपले विचार गर्दा असत्य र दुःखदायी मानेको छ । यसबाट सुख र सन्तुष्टि नमिल्ने हुँदा जीवनलाई सार्थक बनाउन तत्वज्ञानमा जोड दिनु वेदान्त दर्शनको मुख्य विषय हो । यस काव्यले पनि सोही मान्यतालाई अङ्गीकार गर्दै परिवार, सन्तति र सञ्चितिलाई बन्धनका रूपमा चित्रण गरेको छ । शाश्वत शान्ति र सच्चा सुख त्याग तथा ज्ञान प्रप्तिमा हुने भएकाले व्यावहारिक सत्ताप्रतिको मोह छोडी परमार्थ चिन्तनमा जोड दिनुपर्ने कुरा तरुण तपसीमा अधि सारिएको छ । यस अध्ययनमा तरुण तपसी काव्यमा जीवनजगतका व्यावहारिक पक्ष र मोक्षलाई कुन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, भन्ने समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । तरुण तपसी काव्यलाई वेदान्त दर्शनका आलोकमा अध्ययन गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेकाले कृतिगत रूपमा उक्त काव्य र विश्लेषणका सन्दर्भमा वेदान्त दर्शनको अद्वैत मान्यतामा सीमित गरिएको हुँदा कविका अन्य कृति र सैद्धान्तिक आधारमा वेदान्तवाहेकका दार्शनिक मान्यता यसका सीमा हुन् । त्यसै गरी बहुचर्चित कृति 'तरुण तपसी'लाई अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा काव्यसमीक्षाका क्रममा आउने नयाँ दृष्टिकोण यसको प्राप्ति हो । अर्षसभ्यता र आध्यात्मिक जागरणमा सच्चा सुख छ भन्ने मान्यता पाइने यस काव्यलाई अद्वैत वेदान्तदर्शनका मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा काव्यप्रति न्याय हुने देखिएकाले यस लेखमा सोही आधारमा उक्त काव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

पूर्वकार्य समीक्षा :

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको कवितायात्राको पछिल्लो चरणमा लेखिएको तरुण तपसी चर्चित कृति भएकाले यसका सम्बन्धमा प्रशस्त चर्चापरिचर्चा भएका छन् । यसको भूमिका लेख्ने 'क्रममा साहित्यकार बालकृष्ण समले शिल्प पक्षको प्रशंसा गर्दै छाँट पारेर कुँदिएका शब्दले सजिएको भन्ने धारणा अधि सारेका छन् भने कालीदासको मेघदूतसँग तुलनायोग्य काव्य भन्दै कविले रुखलाई जिउँदो महात्मा बनाएर कवि स्वयं ऋषि बनेको धारणा अधि सारेका छन् । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले स्रष्टा देवकोटा द्रष्टा परिवेशमा कृतिको (पृ.९-२४सम्म) तरुण तपसी प्रदर्शना शीर्षकमा यो दार्शनिक निचोडको कवितात्मक प्रदर्शनी भए पनि दर्शनले कवितालाई नथिचोस् भन्नेमा कवि सचेत रहेको भन्दै यसमा उपनिषद् बोल्छ तर कागजबाट होइन हृदयका भिजेका जराबाट भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । समीक्षक चूडानाथ भट्टरायले साक्षा समालोचनाको (२९४-३०२) मा तरुण तपसी मीमांसा शीर्षकको लेखमा लेखनाथको पूर्णता तरुण तपसीमा हुन्छ , उनको सीमा यहाँ रहन्छ उद्देश्य

पनि यही बन्छ, मात्र नभनेर सबै भावना उनले जम्मा गरेको ज्ञान राशि उनका सारा दर्शन, घातप्रतिघात संघर्ष र अन्तर्द्वन्द्व एकत्रित भएर यही तरुण तपसीमा थुप्रिन्छ, भनेका छन् ।

समालोचक यदुनाथ खनालले साहित्यिक चर्चा पुस्तकको (६७-८०)मा तरुण तपसी एक दृष्टिकोण शीर्षकमा अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभावबाट चोखो रहेको र आद्योपान्त तरुण तपसीलाई नजरभित्र राखी विचार गर्दा प्रकृतिलाई ज्ञान र ज्ञानलाई प्रकृति तुल्याएको हुँदा यो काव्य नेपाली साहित्यमा एक महान् देन हो भन्दै रुखभित्र देखिएको तरुण तपसीलाई कविको आत्मा र रुखलाई शरीर मानेका छन् । अर्का समालोचक कृष्ण गौतमले सिर्जनाको सुवास नामक पुस्तक(१-१३)मा लेखनाथले तरुण तपसीमा सम्पूर्ण विश्वलाई नै विषयवस्तु बनाए र यसको सिंहावलोकन गर्ने आर्षदृष्टि, दिव्यचक्षु पाठकहरूमा लगाई दिन खोजे भन्दै तरुण तपसीको उद्देश्य मान्छेलाई तपसी बनाउनु र तपसी समाजको निर्माण गर्नु भनेका छन् ।

त्यसै गरी समीक्षक राममणि रिसालले नेपाली काव्य र कवि नामक कृतिको (पृ.५३-७३)मा तरुण तपसीले अध्यात्म दर्शनको नेपाली काव्यमा सहज सृष्टि गरेको र चटकमय नक्कली विज्ञापनका विरुद्ध, सत्य र ज्ञानका पक्षमा उभिएर आदर्शको खोजी गरेको धारणा अधि सारेका छन् । उनले परब्रह्मको अद्वैतता आनन्दमय चैतन्ययुक्तता र अनिर्वचनीयता लेखनाथीय दर्शनका मूल लक्ष्य हुन् भन्ने धारणा अधि सारेका छन् । समीक्षक वासुदेव त्रिपाठीले लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको मूल्याङ्कन नामक कृतिमा बुद्धिविनोद हुँदै फस्टाएको आध्यात्मिक चिन्तनको छटा तरुण तपसीमा स्पष्ट देख्न सकिन्छ, भनेका छन् । त्यसै गरी उनले वेद, उपनिषद्देखि पुराण र गीतासम्मको पूर्वीय चिन्तन शृङ्खलाबाट प्रभावित कृतिका रूपमा यसको चर्चा गरेका छन् भने विचार र व्याख्या कृतिमा केशवप्रसाद उपाध्यायले तरुण तपसीलाई धर्म र मोक्षको चिन्ता नै मूल लक्ष्य भएको कृतिका रूपमा यसलाई चिनाएका छन् । त्यसै गरी उपाध्यायले काव्य समालोचनामा तरुण तपसीका लेखनाथको दर्शन र विचार शीर्षकमा यस कृतिलाई अन्धविश्वास, धार्मिक आडम्बर, सञ्चय गर्ने प्रवृत्ति विरोध, धर्म र मोक्षको लक्ष्य भएको, ब्रह्ममा एकाकार गराउन खोज्ने कृतिका रूपमा चिनाएका छन् ।

समीक्षक केशव घिमिरेले तरुण तपसीको पुनर्मूल्याङ्कन (पृ.४१-५४)मा यसमा प्रयुक्त दर्शनको चर्चाका क्रममा आध्यात्मिक दर्शनको आड लिएर पौराणिक आदर्शवादको पक्ष अधि सादै आत्मज्ञान प्राप्त गरी ब्रह्मानन्दमा डुब्न प्रेरित गर्ने कृतिका रूपमा तरुण तपसीलाई चिनाएका छन् । वेदान्त दर्शनको लक्ष्यप्राप्तिका लागि प्रेरित गराएर ब्रह्म सत्यको सन्देश दिन तरुण तपसी सफल रहेको धारणा उनले अधि सारेका छन् । समीक्षक राजनारायण प्रधानले केही कृति केही स्मृति मा यस काव्यलाई स्वर्थभन्दा परमार्थलाई भोगभन्दा त्यागलाई महत्व दिने कृति मानेका छन् । रत्नध्वज जोशीले आधुनिक नेपाली साहित्यको झलकमा विज्ञान विरोधी र रुखमा महात्मा देख्ने काव्यका रूपमा तरुण तपसीलाई हेरेका छन् । नरेन्द्र चापागाईंका समाचोचनामा चापागाईंले तरुको आत्मगाथाकै केन्द्रियतामा कविद्वारा प्राकृतिक, सामाजिक तथा आध्यात्मिक भाव चेतनालाई मुखरित गर्ने र कवि लेखनाथका चेतन अवचेतन तथा पराचेतनको अभिव्यक्तिस्वरूप तरुगाथा, कविगाथा र मानवगाथाको त्रिवेणी नै तरुण तपसीको अन्तर्वस्तु रहेको भन्दै उसको उद्देश्य परमचैतन्य प्रप्ति हो भन्ने धारणा अधि सारेका छन् । अध्यात्मवादलाई र वैज्ञानिकतालाई मानवमुखी बनाउनु पर्ने मान्यता अधि सारेको कृति भन्ने धारणा पनि उनले अधि सारेका छन् । धेरै समीक्षकहरूले समीक्षाका क्रममा दार्शनिक चिन्तनमा आधारित मानिएको तरुण तपसीलाई अद्वैत वेदान्त दर्शनका आधारभूत मान्यता आधारमा विश्लेषण गर्दा

समीक्षाको नयाँद्वार खुल्ने, काव्यप्रति न्याय हुने हुँदा यस लेखको औचित्य पुष्टि हुने विश्वास गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख तयार पार्नका लागि विवेच्य कृतिका विषयमा लेखिएका पुस्तक/लेखहरूको सङ्कलन तथा सैद्धान्तिक सन्दर्भका लागि विभिन्न समालोचनात्मक पुस्तकहरू र वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी त्यसैका आधारमा विश्लेषण गरिएको हुँदा निगमनात्मक विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ । अद्वैत वेदान्त दर्शनका आधारभूत मान्यताका आधारमा काव्यको विश्लेषण गर्ने क्रममा गुणात्मक पक्षलाई महत्त्व दिई व्याख्यात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

दर्शन शब्द दृश् धातुमा अन प्रत्यय लागेर बनेको तत्सम नाम शब्द हो । यसले प्रकृति , ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, वस्तु र चेतनाबारे विवेचन र विश्लेषण गरिने विद्या, तत्सम्बन्धी विषयमा व्यापक रूपले यथार्थ परिचय दिने शास्त्र, आध्यात्मिक तथा भौतिक वस्तुको चिन्तन वा विश्लेषण (पोखरेल : २०७५, ५९९) गर्ने शास्त्र भन्ने बुझाउँछ । पूर्वीय दर्शनका साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा र वेदान्त गरी छोटोटा आस्तिक र चार्वाक, जैन, वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिक गरी छोटोटा नास्तिक दर्शन प्रचलित छन् ।

पूर्वीय दर्शनमध्ये वेदान्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यस दर्शनको मुख्य उद्देश्य जगत्लाई मिथ्या र ब्रह्मलाई सत्य सिद्ध गर्नु रहेको छ । उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र श्रीमद्भगवद्गीतामा आधारित यस दर्शनले जीवनजगत्लाई मिथ्या ठान्दछ । वेदान्त दर्शनका भेदहरूमध्ये सबैभन्दा पुरानो अद्वैत वेदान्त हो र यसका प्रतिपादक जगद्गुरु शङ्कराचार्य हुन् । वैदिक सनातन धर्ममाथिको आक्रमणलाई परास्त गर्दै ब्रह्म एकमात्र सत्य हो र अरु सबै मिथ्या हुन् भन्ने अद्वैत मान्यता अधि बढाएका यिनले ३० वर्षको छोटो उमेरमा विभिन्न कृतिका अतिरिक्त उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र श्रीमद्भगवद्गीताको भाष्य लेखेर सनातन धर्म र वैदिक दर्शनको उत्थानमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ ।

सृष्टिको आदिमा शून्य रहेको र प्रलय भएर अन्त्य हुने मानिएको जगत्लाई अनित्य मान्ने यस दर्शनले अनित्य जगत्का जीव तथा भौतिक सामग्रीलाई पनि असत्य मान्दछ । संसार र सांसारिक जीवनजगत्लाई मिथ्या ठान्ने यसले अज्ञान र जीवभावका कारण ममत्व बोध हुने भन्दै प्रातिभासिक , व्यावहारिक र पारमार्थिक सत्ताको उदाहरण दिदै असत्य जगत्मा सत्यको बोध गर्नुको पछाडि अज्ञानको भूमिकालाई औल्याएको छ ।

अँध्यारोका कारण आँखाले भेद छुट्याउन नसक्दा डोरीमा सर्पको भ्रम भए पनि उज्यालोमा त्यो भ्रम हटेर जान्छ । सपनामा सत्य ठानिएका घटनाहरू सपना रहँदासम्म सत्य लागे पनि सपनाको अन्त्य पछि त्यस्तो भ्रम छुटेजस्तै व्यावहारिक सत्तामा पर्ने जीवनजगतलाई सत्य ठान्ने भ्रम पनि ज्ञान प्राप्तिपछि हटेर गई एक मात्र ब्रह्म सत्य हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ भन्ने मान्यता राख्ने वेदान्त दर्शनमा ईश्वरलाई पनि भ्रमकै रूपमा हेरिएको छ । ब्रह्मलाई मायाले ढाक्दा ईश्वर र अज्ञानले ढाक्दा जीवको अनुभूति हुने मान्यता राख्ने अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यतालाई शङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भगवद्गीता र उपनिषद्को व्याख्याद्वारा प्रष्ट पारेका छन् । विभिन्न विद्वान्हरूका दृष्टिमा परेको यस 'तरुण तपसी' काव्यलाई वेदान्त दर्शनका मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्नुभन्दा पहिला वेदान्त दर्शनका मान्यतालाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

जीवजगत्

यस दर्शनले जीवजगत्लाई भ्रम र अज्ञानका कारण आभास हुने तत्त्वका रूपमा लिन्छ। सृष्टिको आदिमा नरहेको र अन्त्यमा प्रलय भएर समाप्त हुने यो जगत् सत्य होइन। असत्य जगत् सत्य ठानिनुको कारण ज्ञानको अभाव हो। आफ्नो दृष्टिलाई बादलले ढाकिदिँदा सूर्य ढाकिएको जस्तै मान्ने जीवले अज्ञान तथा भ्रमका कारण आफूलाई कर्ता ठान्दछ (श्रीमद्भगवद्गीता, ३.२७) र कहिल्यै शान्तिको अनुभव गर्न सक्दैन। आफूलाई कर्ता र भोक्ता ठान्दै व्यावहारिक जीवनमा रमाउने प्रवृत्ति दुःखदायी छ भन्ने मान्यता साहित्य सिर्जनाका क्रममा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ। दर्शनको अध्ययन नगरेर पनि सांसारिक विषयहरू स्थायी र सुखदायी छैनन्, ममत्वबोधले बन्धनमा पार्छ भन्ने जस्ता कुराहरू व्यवहारबाट पनि सिद्ध हुन्छन्।

इच्छापूर्तिले कहिल्यै पूर्णता नपाउने, आकाङ्क्षा थपिँदै जाने, मेरो र तेरोको अनुभूति हुने जस्ता जीवनका भोगाइले पनि अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यतालाई पुष्टि गर्छन्। वेदान्त दर्शनले यस जगतलाई ब्रह्मको विवर्तरूप मनेको छ। विवर्त शब्दले मिथ्या प्रतीतिलाई बुझाउँछ। जगत्लाई असत्य मान्ने वेदान्त दर्शनले जगत्मा आधारित कुनै पनि वस्तु वा प्राणीलाई पनि सत्य मान्दैन र जगत्लाई दीर्घकालीन स्वप्न अर्थात् भ्रमका रूपमा हेर्दछ। जीवको अस्तित्व पानीको फोका र जादुगरले उत्पादन गरेका सामग्री जस्तै क्षणिक र भ्रममात्र हो भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ।

माया

माया ब्रह्मको भावरूप शक्ति हो र ईश्वर पनि अनादि र भावरूप मायाका कारण हुने अनुभूति हो। सूर्यलाई बादलले ढाक्दा आकाश प्रभावित नभए पनि जीवमा त्यसको प्रभाव परेजस्तै मायाले ढाक्दा ब्रह्ममा कुनै प्रभाव नपरे पनि जीव त्यसबाट प्रभावित हुन्छ। पारमार्थिक दृष्टिमा असत्य भए पनि व्यावहारिक रूपमा सत्य लाग्ने ईश्वर जगत् सृष्टिको कारण मानिनु पनि मायाको कार्य हो। धुलोले ढाकिएको रत्न धुलो हटाए पछि आफ्नो रूपमा देखिएजस्तै अज्ञानको अन्त्यपछि मायाका कारण उत्पन्न भ्रमसँगै ईश्वर सम्बन्धी मान्यता पनि हटेर जान्छ। अविद्या र मिथ्याज्ञानरूप माया पनि सत्य नभएर ब्रह्मको भावरूप शक्ति भएकाले यसको प्रभाव पनि चिरस्थायी हुँदैन। जीव र आत्माको सम्बन्धको आभास गराएर लौकिक विषयलाई सत्यको भान पार्ने माया अध्यास, भ्रम आदि नामले पनि चिनिन्छ। एउटा वस्तुको वास्तविक रूप लुकाएर अर्का वस्तुको भान पार्ने र जीवलाई फसाउने हुँदा मायालाई जालका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ।

ब्रह्म

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई एकमात्र सत्य, निर्गुण र भेदरहित मानिएको छ। निर्गुण ब्रह्मबाट सगुण जीवजगत्को सृष्टि कसरी हुन सक्छ भन्ने सन्दर्भमा यसलाई माकुराले जालो बनाउने र त्यसलाई आफूमा समाहित गर्ने तथा जीवित व्यक्तिमा रौं पलाउने जस्तो (मु.१.१.७) प्रक्रिया भएकाले यो उद्देश्यमूलक छैन भन्ने मान्यता वेदान्तमा देखिन्छ। त्यसै गरी बलेको मुढाबाट भिल्का आएजस्तै (मु.२.२.१) र पानीबाट फिंज र फोका उत्पन्न भएजस्तै ब्रह्मबाट जगत्को सृष्टिको भान भएको हो भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता छ। यस दर्शनले जगत्लाई जादुगरले पैसालगायतका सामग्री बनाएर देखाएका कुरासँग तुलना गरेको पाइन्छ। जादू हेरेर अरु दर्शक प्रभावित भए पनि त्यसको सत्यता जानेको जादुगर प्रभावित नभएजस्तै सांसारिक कुराबाट ब्रह्म प्रभावित हुँदैन। व्यावहारिक दृष्टिले सत्य र पारमार्थिक दृष्टिले असत्य लाग्ने जगत् ब्रह्मबाट उत्पन्न हुने र त्यसमै लीन हुने (छा.३.१४.१) हुँदा ब्रह्मभन्दा भिन्न छैन भन्ने ज्ञान नै तत्त्वज्ञान हो भन्ने कुराले ब्रह्मसम्बन्धी मान्यता बुझ्न सहयोग पुग्ने

देखिन्छ । ब्रह्मसत्य भए पनि मायाको आवरण र विक्षेप शक्तिका कारण ज्ञानमा पर्दा लगाई डोरीमा सर्पको भ्रम (वि.चू.११२)पारिदिंदा जीव अन्योलमा पर्छ । त्यसै गरी यो जगत् जुन सत्यजस्तै भान हुन्छ यो दीर्घकालीन सपनाभन्दा केही होइन (द्विवेदी,२००४:भूमिका ३) भनिएको छ । त्यसैले माटाबाट बनेका सामग्री अन्त्यमा माटामै र गहना सुनमा अनि पानी समुद्रमा मिलेजस्तै जीव जगत् सबैको गन्तव्य ब्रह्म हो र म ब्रह्म हूँ , यो आत्मा ब्रह्म हो भन्ने कुराको बोध नै ब्रह्मज्ञान हो भन्ने कुराको बोधले मात्र मुक्ति मिल्छ । ब्रह्मसत्य भए पनि मायाको आवरण र विक्षेप शक्तिका कारण ज्ञानमा पर्दा लाग्ने र डोरीमा सर्पको भ्रम (वि.चू.११२) परे जस्तै असत्य जगत्लाई सत्य मानी जीव अन्योलमा पर्छ । यस वास्तविकताको बोधका लागि अज्ञानको अन्त्य आवश्यक हुन्छ, भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ ।

जसबाट यी समस्त प्राणी उत्पन्न हुन्छन्, जसका कारणले जीवित देखिन्छन् र अन्त्यमा जसमा लीन हुन्छन् ब्रह्म त्यही हो (तै.३.१.१.) भन्दै उत्पत्ति स्थिति र लयको आधार एकमात्र ब्रह्म हो र त्यही सत्य हो भन्ने वेदान्त दर्शनले जगत्लाई ब्रह्मको विवर्तरूप (आफ्नो मूलरूप नछोडी अर्को जस्तो देखिने) ठान्दछ । सृष्टि,स्थिति र प्रलय मिथ्या भए पनि यिनको अस्तित्वको आभास र द्वैत बुद्धिको अन्त्यका लागि ब्रह्मको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । ब्रह्मज्ञानपछि ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेयको भेद रहँदैन । यस कुराको बोधपछि जीवलाई मोक्ष प्राप्त हुन्छ । जीवन जगत् सत्य नभएका कारण यसबाट सुख र सन्तुष्टि मिल्दैन,कर्तृत्व भोक्तृत्वबोध अज्ञान हो भने प्रशस्त धनसम्पत्ति र त्यसको सञ्चयले पनि शान्ति नमिल्ने सन्दर्भका साथै व्यावहारिक सत्ता सुख र सन्तुष्टिको विषय नहुने कुरा नेपाली साहित्यमा पनि देखिने र तरुण तपसीमा यसको प्रभाव बढी देखिने सन्दर्भमा अद्वैत वेदान्त दर्शनको आलोकमा यस काव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

तरुण तपसीको विषयवस्तु

वि.सं.२०१० सालमा प्रकाशितरुण तपसी काव्य कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको साहित्ययात्राको अन्तिम चरणमा लेखिएको काव्य हो । दार्शनिक गाम्भीर्य र खारिएको कवित्व यसका मुख्य पक्ष हुन् भने यसमा प्रयुक्त विचारले उनलाई वर्तमान युगका ऋषिका रूपमा स्थपित गरेको छ । शैलीशिल्पका दृष्टिले यो काव्य जति आकर्षक छ, त्यसभन्दा दार्शनिक दृष्टिले यसको महत्त्व बढी देखिन्छ । परोपकारी वृक्षका भोगाइलाई आधार बनाएर व्यावहारिक जीवन सुखदायी नहुने मान्यता अघि सादै आध्यात्मिक चेतनाको सन्देश दिनु यस काव्यको उद्देश्य देखिन्छ । वृक्षमा ऋषिलाई आरोपित गरेर वियोगमा परेको श्रोता र वृक्षरूपी ऋषिको संवादका माध्यमबाट यस काव्यले आध्यात्मिक सन्देश दिएको पाइन्छ । पाठकलाई चिन्तनको गहिराइमा पुऱ्याउने र सांसारिक विषयप्रतिको आसक्तिलाई छोड्न प्रेरित गर्ने कथावस्तुले संयमता र कुशलतापूर्वक अद्वैत वेदान्तदर्शनका मान्यतालाई अघि सारेको छ । समाजमा व्याप्त लोभ, वैमनस्यता, लुछाचुँडी र सञ्चयको अभिलाषाले भुक्ति र मुक्ति दिन नसक्ने तथ्य अघि सादै आध्यात्मिक चिन्तनमा प्रेरित गर्ने तरुण तपसीमा वेदान्त दर्शनको प्रभाव पर्याप्त मात्रामा देख्न सकिन्छ ।

उन्नाइस विश्राम र अधिकांश शिखरिणी छन्दमा आधारित छ, सय श्लोकमा रचित तरुण तपसीले बाह्य जीवनजगत्लाई भन्दा चिन्तन पक्षलाई महत्त्व दिएको छ । खण्डलाई विश्राम नाम दिइएको यस काव्यमा प्रत्येक खण्ड आफैमा पूर्ण र दर्शनबाट प्रभावित छन् । वृक्षमा कविको दार्शनिक व्यक्तित्वको आभास पाइने यस काव्यमा व्यवहारिक सत्ताका कमजोरीहरूलाई भने छोडिएको छैन ।

ब्रह्म निष्प्रपञ्च भए पनि त्यसलाई प्राप्त गर्नका लागि प्रपञ्चमय संसार आधार बन्न सक्ने वेदान्तदर्शनका मान्यता तरुण तपस्वीमा प्रयोगमा आएका छन् ।

नायकको सन्दर्भमा नयाँपन देखिने यसमा वृक्षमा आरोपित ऋषिलाई नायकत्व प्रदान गरिएको छ भने शान्त रसको प्रधानता र आत्मचिन्तन यसका मुख्य पक्ष हुन् । ब्रह्म सत्यं भन्ने वेदान्तदर्शनको मान्यतामा केन्द्रित यस काव्यमा कथातन्तु क्षीण भए पनि सांसारिक विषयप्रति अनास्था, हिंसाको अन्त्य र दयाभावमा जोड दिएको पाइन्छ । कथातन्तु संरचनाको सन्दर्भ हेर्दा काव्यका विश्राम यताउता पार्दा पनि खासै अन्तर पर्नेजस्तो देखिदैन ।

काव्यको प्रारम्भमा पत्नीवियोगले पीडित व्यक्ति चिन्ताबाट मुक्त हुने उपाय खोज्दै वृक्षको फेदमा पुग्छ । प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिएको परिवेश, नदीको कलकल पानीको निनादले रमणीय वातावरणमा पुगेको यात्री लामो यात्राको थकानका कारण सुन्दर शिलामा विश्राम गर्ने कमसँगै सूर्यास्त हुन्छ । अन्धकार धरती र तारागण चम्किएको नभमण्डलमा हेर्दै हुँजामा विश्राम गरेको यात्रीरूपी कविका मनमा जीवनजगत् सम्बन्धी अनेक प्रश्नहरू उठ्न थाल्छन् । उनमा दिव्यचेतनाको स्फुरण हुन्छ र लेखनी दौडन थाल्छ ।

कवि तन्द्रावस्थामा पुगेपछि उनको चिन्तन सांसारिक विषयभन्दा माथि उठ्छ र चेतनाले ज्ञानको साक्षात्कार गर्न थाल्छ । त्यसपछि सांसारिक पीडा, वेदना र चिन्ताका कारण उत्पन्न छटपटीको अन्त्य हुन्छ । उनले आश्रय लिएको वृक्ष मानौं बोधीवृक्ष बनेर प्रकट हुन्छ । त्यस वृक्षमा उनले सिद्ध महात्माको दर्शन पाउँछन् । उनै महात्माले आफूलाई वृक्षमा आरोपित गरेर जीवनको इतिवृत्त सुनाउन थाल्छन् । माता, पिता, तथा भौतिक सम्पदा केही पनि नभएको अर्थात् सबै प्रकारका बन्धनबाट मुक्त ऋषिका रूपमा वृक्षले आफूलाई प्रस्तुत गरेपछि वक्ताको भूमिकामा ऋषिरूप वृक्ष र श्रोता तथा प्रश्नकर्ताका रूपमा विरही मनुष्य देखिन्छन् । वृक्ष जन्मदाको सुकोमल तन, भेदबोधको अभाव, धर्ती र आकाशका विचमा रहेर भोगेका प्रकृतिका सम तथा विषम अवस्थाको वर्णनसँगै कथावस्तु अधि बढ्छ । मानिसका भोगाइजस्तै वृक्षका पनि भोगाइ छन् तर ती समान र सुखदायी छैनन् । बाहिरी तथा आन्तरिक गतिविधिहरू सधैं एकैनास रहँदैनन् भन्ने कुराले व्यावहारिक सत्ता सुखदायी नहुने कुराको सङ्केत गरेको बुझिन्छ । खास गरी जीवन हाम्रो अधीनमा छैन र हाम्रो चाहना अनुसार चल्दैन भन्दै नियन्ता चेतन तत्त्वको अस्तित्वलाई कविले सङ्केत गरेको बुझ्न सकिन्छ । चौथो विश्राममा वृक्षलाई चिसो परिवेश हावा तुसारो आदिले सताएको कुराले जीवन सुखमय छैन र व्यक्तिले चाहना गरेजस्तो हुँदैन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । त्यसै गरी वसन्तको आगमन र हरियाली परिवेश, चराचुरुङ्गीको आगमन पनि वृक्षको चाहनाबाट भएका होइनन्, न त त्यहाँ चौतारी बनाउने प्रक्रिया नै वृक्षको चाहना हो । त्यसै गरी चराको सिकार गरेर दुष्टता र निर्दयीपन देखाएर मानवीय चेतनामा कलङ्क लगाउने काम पनि जीवको अज्ञान र इन्द्रियकेन्द्री तुच्छ स्वार्थका कारण भएको देखाइएको छ । सिकारीको प्रहारबाट चराको मृत्यु भएको प्रसङ्गले हिंसाका कारण मानवले चेतना गुमाएर विवेकहीन हुन पुगेकोमा कविको चिन्ता देखिन्छ भने शरीरप्रतिको आसक्तिले पीडा दिने र तत्त्वचिन्तनले मुक्तिको मार्ग प्रशस्त गर्छ भन्ने मान्यता पनि यसै क्रममा अधि सारिएको छ ।

आठौं विश्राममा कविले सबै प्राणीमा समान दृष्टि राख्नुपर्ने र हिंसाबाट टाढा रहनु पर्नेमा जोड दिएका छन् । प्राणीमा भेदबोध गरेर आफूलाई महत्त्व दिने अरुलाई पीडा दिने तथा प्रकृतिमा पाइने घामछायामा समेत प्रभुत्व जमाएर अरुलाई निषेध गर्ने व्यवहार देखाएर स्वार्थी जीवले आफ्नो नश्वरताका बारेमा ध्यान पुऱ्याउन नसकेकामा कविले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । कतिपयले परोपकारी

भाव देखाउँदै त्यही वृक्षमुनि बसेर सर्वत, सातु आदि बाँडेका कुराले जीवमा देखिने विविधतामाथि प्रकाश पारेको देखिन्छ। कविका मनमा सञ्चय गर्ने, अरुलाई निषेध गर्ने, अशक्तलाई हेप्ने र प्रकृतिमा स्वतस्फूर्तरूपमा पाइने कुरामा समेत आधिपत्य जमाउने मानिसको प्रवृत्तिले पीडाबोध गराउँछ। वृक्षमा फलेका फलमा पनि शक्तिसम्पन्नले हैकम देखाएर अधिकार जमाउँदै आफूलाई त्यसको अधिकारी ठान्नुले जीवको अज्ञानता र बन्धनको कारण बनेको देखिन्छ। यसबाट सम्पत्तिले कहिल्यै नपुग्ने र सन्तुष्टि पनि नदिने कुरा पुष्टि हुन्छ। अज्ञानले ढाकेको जीवमा धनसम्पत्ति नै सुखको कारण हो भन्ने भान हुन्छ र आफूलाई भोक्ता र कर्ता देख्ने प्रवृत्ति व्याप्त हुन्छ। काव्यमा मानवका यस्ता प्रवृत्ति र प्रकृतिमा आउने परिवर्तन, मुसलधारे पानी, मेघले जुनकिरीको उज्यालो छोपिदिएको विषय सांसारिक र अज्ञानी जीवका लागि सुखदुःखका विषय बन्ने सन्दर्भसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ। यस्ता इन्द्रियमा केन्द्रित स्वार्थीप्रवृत्ति व्यवहारिक सत्ताका विशेषता हुन् भन्ने वेदान्तदर्शनको मान्यता रहेको छ।

वृक्षमा आरोपित ऋषिले समाजमा देखिने अन्धविश्वास, रूढिग्रस्त चिन्तन, हिंसा र सञ्चय गर्ने प्रवृत्तिमात्र नभएर मूर्तिपूजा र बलिपूजा जस्ता परम्पराका पछाडि अन्धविश्वाले काम गरेको कुरालाई वृक्षका फेदमा पूजा गर्ने परम्पराको थालनी भएको घटनाका माध्यमबाट स्पष्ट पारेका छन्। मानिसको चेतनाप्रति नै दया लाने यस्ता परम्पराले समाजलाई अज्ञानको सेरोफेरोमा घुमाएको देखिन्छ। सुखप्राप्तिका आशमा मानिसले भौतिक उपलब्धिमा जोड दिन्छ, त्यसैमा सिङ्गे जीवनका यावत् प्रयास लगाउँछ, तर पनि उसलाई न उपलब्धिले पुग्छ न त्यसबाट सन्तुष्टि नै मिल्छ। यस आधारमा पनि भौतिक उपलब्धि सुखको विषय नहुने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

जीवको अन्त्य अनिवार्य छ अर्थात् जीव मरणशील छ भन्ने कुरा विर्सनु अज्ञान र जीवको स्वभाव हो। जीवको यही स्वभावका कारण उसले भौतिक उपलब्धिलाई महत्त्व दिन पुग्छ, स्वार्थमा केन्द्रित बनी तत्त्वचिन्तनबाट टाढिन्छ। त्यस कारण उसको अन्त्य चिन्ताका लागि हाँसोको विषय बन्छ, भन्ने मान्यता यस काव्यमा देखाइएको छ। यस्ता जगत्सँग सम्बन्धित विविध कुराहरू वियोगी श्रोताले वृक्षमा आरोपित ऋषिका मुखबाट सुनेपछि उनले व्यावहारिक जीवन सत्य नभएको बोधसँगै काव्य समाप्त हुन्छ।

कथ विषय वा भाव

वेदान्त दर्शनले मानेका प्रातिभासिक, व्यावहारिक र पारमार्थिक सत्तामध्ये व्यावहारिक सत्तामा पर्ने जगत् सत्यजस्तो लागे पनि पारमार्थिक दृष्टिले सत्य होइन र यो कहिल्यै सुखको विषय बन्न सक्दैन। त्यसैले पत्नीवियोगले चिन्तित पात्रमा ममत्वबोध हुँदासम्म पीडाको अनुभव हुन्छ। वृक्षसँगको संवादले जीवनसम्बन्धी सत्यता बुझ्दै गएपछि उसको भ्रम हराएर जान्छ र वृक्षमा आरोपित ऋषिमा एकाकार हुन पुग्छ। यो ज्ञान प्राप्तपछि द्वैतबोध र दुःखको अन्त्य भएको सङ्केत हो। आनन्दानुभूति पनि ब्रह्मज्ञान हो (तैत्त.३-६) भने संसारमा देखिने वा अनुभव गरिने सुख दुःखको बोध र ममता वस्तुतः सत्य होइन, अज्ञानका कारण आभास भएको मात्र हो। ममत्व नै दुःखको मूल कारण भएकाले ज्ञानप्राप्ति र ममत्वको अन्त्यसँगै जीवले मुक्ति पाउँछ, भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता यस काव्यमा पढ्न पाइन्छ।

म र मेरो भन्ने भावना अज्ञान हो र यही नै दुःखको कारण हो। यसले नै सुखदुःखको बोध गराउँछ र जीवलाई बन्धनमा पार्दछ। तरुण तपसी काव्यका आधारमा हेर्दा पनि जीवनजगत् सम्बन्धी वास्तविकताको बोध नहुँदासम्म चिन्तामग्न यात्री तरुण तपसीले व्यक्त गरेका कुराबाट ज्ञान पाएपछि उसमा रहेको देहाभिमान र ममत्वको अन्त्य हुन्छ, र मुक्तिको अनुभव गर्न पुग्छ। त्यसपछि उसमा

आनन्दको हाँसो आउँछ भने अरुको हाँसोमा अज्ञानको झलक देखिन थाल्छ । यस कुराले जीवनमुक्तिको सङ्केत गरेको बुझिन्छ । तरुण तपसीमा श्रोताका रूपमा देखिने विरही यात्री पीडित देखिन्छ । उसमा पीडाको बोध हुनुको कारण पनि ममत्वबोध हो । पत्नीको वियोग पारमार्थिक नभएर व्यावहारिक भएकाले उसको पीडाको कारण पनि अज्ञान नै हो । ज्ञानप्राप्तपछि भने ऊ त्यसबाट मुक्त हुन्छ । जन्म, मृत्यु, र पीडा जस्ता कुरा जीवसँग सम्बन्धित भएकाले सुख दुःखका विषय बन्ने (गीता.६।७) भनाइले पनि यस कुरालाई पुष्टि गर्छ ।

विरही श्रोतामा पीरवारप्रतिको ममता रहँदासम्म वियोगको पीडाबोधले सताएको हुन्छ । वृक्षको फेदमा आश्रय लिएर निद्रामा परेको बेला वृक्षमा आरोपित ऋषिको जीवनको इतिवृत्तका माध्यमबाट जगत्को नश्वरता र प्रारब्धसम्बन्धी वास्तविकताको बोधले उसका दुःखको अन्त्य गरिदिन्छ । जीवन जगत्सम्बन्धी सत्यको बोधपछि एकत्व अनुभवसँगै शोकमोह आदिबाट छुटकारा मिल्छ भन्ने ईशावास्योपनिषद्को भनाइले पनि यस कुरालाई पुष्टि गरेको छ ।

पूर्वीय दर्शन र चिन्तनमा विश्वास राख्ने लेखनाथ पौड्याल भौतिकवादी मान्यतालाई स्वीकार गर्दैनन् । सांसारिक विषयले मनुष्यलाई बन्धनमा पार्ने हुँदा यसप्रतिको मोहलाई त्यागेर पारमार्थिक चिन्तनमा लाग्नु पर्ने उनको धारणा काव्यमा मात्र नरहेर फुटकर कवितामा पनि देख्न पाइन्छ भने तरुण तपसीमा अझ स्पष्ट बनेर आएको छ । वृक्षमा आरोपित तपस्वी र विरही श्रोता दुवै लेखककै चिन्तनका अवस्था हुन् । श्रोता व्यक्तित्वले जीवन जगत् र विषयवासनालाई महत्त्व दिएको हुन्छ । आफन्तको मृत्यु उसका लागि असह्य पीडाको विषय बनेको छ । जसका कारण उसले सुख र शान्तिको अनुभव गर्न सकेको छैन । जन्म र मृत्यु व्यावहारिक सत्ताका विषय भएकाले यी जीवका सन्दर्भमा सुखका विषय बन्न सक्दैनन् । देहप्रतिको ममत्व र लोभ, मोह र शोकजस्ता देहाभिमानसँग सम्बन्धित कुराले जीवलाई सधैं बन्धनमा पार्छन् । यस्तो अवस्थाको अन्त्य संसारको असत्यता बोधपछिमात्र हुन्छ र यस कुराले ज्ञानका द्वारहरू खुल्न थाल्छन् । त्यसपछि दुःखको अन्त्यपछि वृक्षरूपी तपस्वीमा हाँसो उठ्छ । हाँसो ज्ञान प्राप्त गरेका ऋषिरूप वृक्षमा र अरुमा पनि देखिन्छ । ऋषिको हाँसो ज्ञानको हाँसो र अरुको हाँसो अज्ञानको हाँसो मानिनुले बाहिर समान देखिए पनि गम्भीरतापूर्वक हेर्दा त्यसमा भिन्नता देखिएको प्रसङ्गले ज्ञान दृश्य विषयमात्र होइन भन्ने बुझ्न सकिन्छ । सामान्य मानिसले गर्ने उस्तै काममा आसक्ति हुने र विद्वान्ले गर्ने काममा आसक्ति नहुने (गीता ३/१५) भन्ने कुराले पनि यसको पुष्टि गर्दछ ।

तरुण तपसीमा यस्ता वेदान्त दर्शनका मान्यताहरू पर्याप्त देख्न सकिन्छ । दीपकबाट प्रकाश, सूर्यबाट दिन फूलबाट सुगन्ध जसरी आउँछ त्यसरी नै अधिष्ठान चेतनबाट यो जगत् स्वत उत्पन्न (द्विवेदी , २००७: ६२४) हुने भए पनि मायाले विवेकलाई ढाकेका कारण भ्रममा परेको जीवले यस कुरालाई विसिदिन्छ । यस कुरालाई देखाउनका लागि लौकिक जीवनलाई आधार बनाए पनि लोकोत्तर भावानुभूतिको पक्ष अधिक (घिमिरे, २०३४:३१) देखिने तरुण तपसीमा कविले दर्शनजस्तो जटिल विषयलाई साहित्यिक आस्वादनले पूर्ण बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यात्मक आनन्द र चिन्तनको गहनता पाइने यस काव्यमा प्रारब्धअनुसार चल्ने जीवको मुक्तिका लागि ज्ञानको आवश्यकतामा जोड दिइएको छ ।

तपस्वी कस्तो हो ? कठिन तपको तत्व कुन हो ? (१।६)

भन्दै मानवको मुक्तिका लागि तत्त्वज्ञानमा जोड दिने कविले अमर पदवीको नजिक पुग्न र सांसारिक विषयभन्दा माथि उठ्न सकेमात्र आनन्दको अनुभूति हुने कुराको चर्चा पहिलो विश्रामको १५,

१६ र १७ श्लोकमा गरेको पाइन्छ भने ३१ औं श्लोकले पनि तत्त्वचिन्तनमा जोड दिएको छ । जन्ती, मलामी, सुखी, दुःखी सबैका लागि वृक्षको छाया र माया समान देखाउनु र त्यसमा ऋषिको आरोप गर्नुले पनि तत्त्ववेत्ताका लागि भेदबोध नहुने कुराको सङ्केत मिल्छ । वृक्षले फल वितरणमा भेद नगरे पनि अहङ्कारी जीवले स्वार्थका कारण सञ्चयमा महानता देख्न पुग्छ । अभेदबोधले ज्ञानको सङ्केत गर्ने सन्दर्भमा यस्ता भनाइ महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

कठै निर्धो दुब्लो गतरुचि अहङ्कार भरिया

ढल्यो तर्नासाथै रज र तमको दीर्घ दरिया । (११।२१)

अहङ्कार र रज तथा तमोगुणको अन्त्यसँगै सत्त्व गुणको उदयले अज्ञानरूपी अन्धकारको अन्त्य र मुक्ति मिल्ने मान्यतालाई यसले सङ्केत गरेको छ । दुःखको कारण अज्ञान र ममत्व भएकाले ज्ञानका माध्यमबाट त्यसको अन्त्य हुन सके जीवन मरणको चक्रबाट छुटकारा मिल्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यतालाई यहाँ देख्न सकिन्छ ।

विश्लेषण र नतिजा

जगत् सम्बन्धी दृष्टिकोण

तरुण तपसी काव्यलाई निष्प्रपञ्च ब्रह्मलाई जान्नका लागि प्रपञ्चमय जगत्को सहारा आवश्यक हुन्छ भन्ने मान्ने मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा यात्रीमा देखिएका शारीरिक र मानसिक पीडाको कारण ममत्वबोध देखिन्छ । पत्नीको मृत्यु, आफूलाई कमजोर र निरीह ठान्ने अवस्था तथा दीनहीन भएको अनुभव जगत्को विषय हो । सुखको अपेक्षा गर्नु, धन सञ्चय र पारिवारिक जीवनमा आनन्द देख्ने, समाजमा प्रभुत्व जमाउन आकाङ्क्षा जस्ता विषय र सुख तथा दुःखको अनुभूति जीव र जगत्का विषय हुन् । 'थियो आलो कान्ताजन विरहको चोट मनमा । फिका ठान्थे सारा विषय तिनी घुम्थे विजनमा' भन्ने कविमा पीडाबोध व्यावहारिक सत्ताको विषय थियो । व्यावहारिक जीवनमा आउने 'विपद् बाधा निन्दा स्तुति कठिन शीतोष्ण सब त्यो , सही बस्ता केही समय अथवा जीवन बित्यो' भन्ने प्रसङ्गले पनि इन्द्रियले बोध गर्ने विषयहरू सुःखदुःखदायी र अस्थिर हुन्छन् भन्ने (गीता २-१४को) कुरा आकर्षित हुन्छ । यसले व्यावहारिक जीवन समस्यापूर्ण भएको देखाउँछ । चराको प्रसङ्ग अघि सारेर पनि कविले यसै कुराको पुष्टि गरेका छन् ।

कहाँ त्यो सुत्केरी प्रणय पुतली त्यो गुँड कहाँ, कहाँ प्यारा साना शिशु ! अब कठै त्यो सुख कहाँ ।

कहाँ प्रेमी साथी ! स्मरण पनि हा कष्टमय भो, कठै मेरालेखा अब सब कुराको प्रलय भो । (६-१९)

काव्यमा पाइने यस्ता कुराहरूले व्यावहारिक जीवनका पीडालाई देखाउने हुँदा यसलाई कविले दुःखको विषयका रूपमा हेरेका छन् । पेटका पछि लाग्नुलाई पशुपना र अन्धता भन्ने उनले ज्ञानको आवश्यकतामा जोड दिएका छन् । त्यसै गरी सञ्चय गर्ने प्रवृत्ति पनि व्यावहारिक विषय भएकाले यसबाट सुख नमिल्ने कविको मान्यता यसरी व्यक्त हुन्छ । 'कठै अन्धाजस्ता विषय विषले व्याकुल अति' भन्ने कुरामा पनि विषयासक्तिले जीव वा मानवको ज्ञानलाई ढाकिदिने कुरा देख्न सकिन्छ ।

जमाई देखाई मह जडित चाका र चकला, अगागी मौरीले मनुजहरूमा सञ्चयकला ।

सिकायो होला वा मनुज पशुको नक्कल गरी, बन्थो होला दुःखी मुफत मधुमख्खी जुनीभरि ॥

(१०/२५)

मात्र भन्दैनन् सञ्चय गर्ने प्रवृत्तिलाई कविले सत्यनाशी, कठिन र सरुवा रोगका रूपमा पनि हेरेका छन् । त्यसै गरी 'भनी मेरोमेरो कतिकति बिते व्याकुल बनी , अहो ! उस्तै अन्धो अबुभ दुनिया यो अभ

पनि ।' जस्ता भनाइले पनि जगत्सम्बन्धी कविका मान्यतालाई देखाउँछन् । जगत्लाई सत्य मान्नु भ्रम हो भन्ने कुरा र संसार सत्य होइन भन्ने मान्यता ' तिखा आँखा तर्दै तँ तँ र म म को सम्भ्रम गरी' भनेर ममत्वलाई बन्धनको कारण मान्ने पद्यांश र संसार र सञ्चय दवैलाई अज्ञान ठान्ने कुराका माध्यमबाट जीवन जगत्को सत्यताबोध अज्ञान हो भन्ने स्पष्ट पार्दछन् ।

मायाको प्रभाव

जीवन अस्थिर छ र यो सत्य होइन भन्ने जान्दाजान्दै पनि त्यसप्रति अनुराग बढ्नुका पछाडि मायाको भूमिका रहेको छ । मायाको आवरण शक्तिले बादलले सूर्यलाई जस्तै ज्ञान वा ब्रह्मलाई ढाकिदिएको हुँदा मानिस चेतन मनले उचित नठानेका कुराका पछाडि दौडन्छ । सांसारिक विषयका पछाडि दौडनु र त्यसैलाई सत्य ठान्ने परिवेश बन्नु मायाको प्रभाव हो । तत्त्वबोधमा केन्द्रित हुन नसक्नु, ब्रह्ममात्र सत्य हो भन्ने वास्तविकताबाट विचलित हुनुका पछाडि मायाको शक्तिले काम गरेको छ । माया ब्रह्म र जीवका विचमा पर्दा बनेर बसेको हुँदा जीव भ्रममा पर्छ । जादुगरले असत्य दृश्य देखाएर सत्यताको भ्रम पारेजस्तै असत्य जगत्मा सत्यको आभास हुनुमा भूमिका मायाको देखिन्छ । काव्यमा यात्री अर्थात् 'म'पात्रका लागि सांसारिक विषय सुखदुःखका कारण बन्नुमा मायाको आवरण र विक्षेपशक्तिले काम गरेको देखिन्छ । यस कुरालाई पनि काव्यमा ठाउँठाउँमा सङ्केत गरिएको छ ।

मदारीभै छौप्टै नजर सबका गम्म कुहियो....जगत्मा चौतर्फी मलिन भुसिलो भाव भरियो,भन्ने कविको अभिव्यक्ति र 'निशाले जो मेरा उपर तमको चादर धरी'जस्ता भनाइमा मायाको आवरण शक्तिले वास्तविकतालाई ढाकिदिएको प्रसङ्ग देख्न सकिन्छ । मायाले आवरण शक्तिले सत्यलाई ढाकिदिने र विक्षेपशक्तिले सिपीमा चाँदीको भ्रमजस्तै असत्य संसारमा सत्यको भान गराउँछ । काव्यको आरम्भदेखि नै प्रमुख पात्रका रूपमा देखिने यात्रीका गतिविधिहरूमा मायाको प्रभाव परेको छ । उसका मनमा पत्नीको वियोगजन्य पीडा छ भने शरीर थकित छ । सांसारिक लाभहानिलाई उसले मुख्य उपलब्धि ठानेको छ । शरीर नश्वर छ र समस्त भोगहरू व्यर्थ छन् भन्ने चेतनामा मायाको पर्दा लागेको छ । आफूलाई कर्ता र भोक्ता मान्ने चिन्तनले उसलाई उसलाई परिचालित गरेको छ । यी सबैका पछाडि मायाको भूमिका रहेको छ ।

ब्रह्मज्ञान वा तत्त्वज्ञान

काव्यमा 'म' पात्र अथवा यात्री पहिला विरहवेदनाबाट व्याकुल देखिन्छ । पत्नीवियोगका पीडामा परेको उसमा असत्य वेदनाका लक्षणहरू देखिन्छन् । जब उसले तपस्वीका मुखबाट जीवनजगत् तथा धर्म परम्परा सम्बन्धी वास्तविकता सुन्दै जान्छ त्यसपछि उसका मनबाट अज्ञानको पर्दा हट्न थाल्छ । क्रमशः वास्तविकताको बोधसँगै पीडा तथा बन्धनबाट मुक्ति मिल्दै जान्छ । बादल हटेपछि सूर्य आफ्नो रूपमा देखिएजस्तै उसलाई आफू र आफ्नो जीवन सम्बन्धी वास्तविकताको बोध हुन थाल्छ । यससँगै जीव र ब्रह्मको एकत्वको बोध हुन्छ र शारीरिक मानसिकलगायत सबै किसिमका दुःखको अन्त्य हुन्छ । यसले ब्रह्मज्ञान वा तत्त्वबोधको अवस्थाको सङ्केत गरेको छ । 'अहो ! कस्तो कस्तो अगम छविमा तन्मय भएँ' भन्दै अघि बढ्ने काव्यमा एकत्व बोध गर्नेलाई शोकमोहादिले प्रभाव पाउँदैन (ईश.७)भन्ने कुराको प्रभाव देख्न सकिन्छ । जीवनजगत्लाई आधार बनाएर ब्रह्मज्ञानमा जोड दिने तरुण तपसीमा ' विवेक ज्योत्स्नाले सकल धरणी शीतल गर' भन्दै विवेक वा ज्ञानलाई प्रकाशका रूपमा हेरिएको छ । म फेरि टोलाएँ स्मृतिपथ सबै उज्ज्वल भयो, अँध्यारोमा मानु नियतिवश सूर्योदय भयो' भन्दै सत्य कुराको बोधले उज्यालो भएको प्रसङ्ग र 'सबै जीवात्मामा सम छ उसमा छैन फरक' भन्ने कुरामा श्रीमद्भगवद्गीताको (५-१९) को प्रभाव देख्न सकिन्छ । तपसीका मुखबाट तत्त्वज्ञान सुन्दै

जाँदा 'बिलायो निद्रा वा जटिल ममताको घनघटा, मुटुले भेट्टायो बहुत रसिलो जागृति छटा' भन्ने अभिव्यक्तिमा ज्ञानले जागरण ल्याएको कुरा उल्लेख भएको छ। ज्ञान प्राप्तपछि सांसारिक कुराले प्रभाव नपार्ने कुरा 'जहाँ जे देख्यो त्यो कमलदलमाथि जलसरी, अलग्गै बस्ने भो हृदयविच संसर्ग नगरी' भन्ने कुरा पद्दा गीताको पाचौँ अध्यायको दसौँ श्लोकको सम्झना आउँछ। तरुण तपसीका हरेक विश्राम गहन छन्, दार्शनिक छन्। यस काव्यका मध्यमबाट व्यक्त भएको उनको दर्शन व्यवहारवाद वा तर्कशीलताका निमित्त नभई भावनाशील क्षण र हृदयका निमित्त हो। हामीले उनका कवितालाई हृदय दियौँ भनेमात्र उनी त्यस हृदयलाई छोडिदिन सक्छन् (त्रिपाठी, २०३४:३३५) भन्ने कुराले पनि तरुण तपसीको भाव बुझ्नका लागि सामान्य अध्ययन पर्याप्त हुँदैन भन्ने बुझिन्छ। यसको शीर्षकचयनमा ध्यान दिँदा पनि तपस्वी शब्दले सांसारिक विषयलाई त्यागेर तत्त्व चिन्तनमा लागेको अवस्थालाई बुझाउँछ। तपस्वी बन्नु सहज विषय होइन, यसले ठुलो त्यागको अपेक्षा गरेको हुन्छ। व्यावहारिक जगत्का समस्याले जीवलाई बन्धनमा पार्ने हुँदा यसबाट मुक्ति नै सबैभन्दा ठुलो प्राप्ति हो भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ। यसले जीवनको सार्थकताका ज्ञानप्राप्तिमा देख्छ र भौतिक प्राप्तिलाई महत्त्व दिँदैन। तरुण तपसीले यिनै कुरामा जोड दिएको हुँदा यस काव्यको मुख्य विषय ज्ञानप्राप्तिलाई महत्त्व दिनु हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

तरुण तपसी कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको काव्ययात्राको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो। उन्नाइस विश्राममा रचित प्रस्तुत काव्य शैली, शिल्प, विषयका साथै भाषा, भाव र लय जस्ता काव्यका तत्त्वका दृष्टिले जति सुन्दर छ त्यसभन्दा बढी दार्शनिक चिन्तनका कारण महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। व्यावहारिक जीवन सुखदायी नहुने मान्यता अघि सार्ने यस काव्यले लोभ, रिस, राग ईर्ष्या, सञ्चय र हिंसा जस्ता स्वार्थकेन्द्री प्रवृत्तिबाट सुख, शान्ति र मुक्तिजस्ता कुनै पनि उपलब्धि नहुने हुँदा यिनीहरू त्याज्य छन् भन्ने मान्यता यस काव्यले अघि सारेको छ। भौतिक उपलब्धि क्षणिक र बन्धनका विषय हुने हुँदा विषयप्रतिको मोहलाई छोडेर तत्त्वचिन्तनमा लाग्नुपर्ने धारणा यस काव्यको मुख्य विषय देखिन्छ। जीवत्व नै अज्ञान भएकाले यसको अन्त्यमा जोड दिने क्रममा चिता हाँसेको प्रसङ्ग अघि प्रभावकारी रूपमा अघि सारिएको छ। जीवनप्रतिको मोह बन्धनको कारण बनेको सन्दर्भ जोडेर वृक्षमा आरोपित ऋषिका माध्यमबाट सांसारिक विषयप्रतिको मोह नै दुःखको कारण हो भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्नु यसको उद्देश्य देखिन्छ। व्यावहारिक जीवनका सफलता, असफलता, हानि र प्राप्ति पनि सत्य नभएर भ्रम मात्र हुन् भने इन्द्रियसँग सम्बन्धित उपलब्धि पनि सुखका विषय बन्न सक्दैनन्। सच्चा सुखको प्राप्ति तत्त्व ज्ञानले गराउने र यसले ब्रह्मको सत्यता र जीवन जगत्को अनित्यताको बोधसँगै जीवलाई जन्म मृत्युको चक्रबाट सदाका लागि मुक्ति दिने हुँदा तत्त्वज्ञान नै सर्वोच्च उपलब्धि हो भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्नु यस काव्यको मुख्य विषय रहेको छ। जगत्लाई महत्त्व नदिने हुँदा यस दर्शनले प्रवृत्तिमार्गमा प्रेरित गर्दैन। सांसारिक दृष्टिमा यसले मानिसलाई जीवनबाट पलायन गराउने हुँदा यसै कुराका आधारमा वेदान्त दर्शनको आलोचना हुने भए पनि शान्ति, ज्ञानप्राप्ति र मुक्तिलाई यसले मुख्य उद्देश्य बनाएको हुँदा मोक्षप्राप्तिका दृष्टिबाट वेदान्त दर्शन महत्त्वपूर्ण छ भने त्यसको आलोकमा तरुण तपसीको विश्लेषण पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, नारायणप्रसाद (अनु.) (१९९७), *श्रीमद्भगवद्गीता* यथारूप . काठमाडौं : भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट ।
- आचार्य ,माधव (सन् २०१२), *सर्वदर्शन सङ्ग्रह*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- आचार्य, शङ्कर, (२०६८), *विवेक चूडामणि* (अनु. नारायण शर्मा), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शाङ्कर (२०७०), *ईशादि नौ उपनिषद्*, (दसौं संस्क.), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४०), *विचार र व्याख्या*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), 'तरुण तपसीका लेखनाथको दर्शन र विचार' (पृ.५१२-५२२) सम्पादक खनाल , यदुनाथ, *साहित्यिक चर्चा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५६), *सिर्जनाको सुवास*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे ,केशवप्रसाद (२०३४), *तरुण तपसीको पुनर्मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : भानु प्रकाशन ।
- चापागाई, नरेन्द्र र सुवेदी, दधिराज (२०५२), *काव्य समालोचना*, विराटनगर : पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।
- चापागाई, नरेन्द्र (२०६०), *नरेन्द्र चापागाईका समालोचना*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन
- जोशी , रत्नध्वज (२०३९), *आधुनिक नेपाली साहित्यको भ्रम*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी , वासुदेव (२०३४), *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : त्रि.वि.पा.वि.के. ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४६), *नेपाली कविता सङ्ग्रह* (भाग४), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- देवकाटा, लक्ष्मीप्रसाद (मि.वे.), *स्रष्टा देवकोटा द्रष्टा परिवेशमा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- द्विवेदी, ठाकुरप्रसाद (२००७), *वाल्मीकिकृत योगवाशिष्ठ*, भाग १, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौड्याल ,लेखनाथ (२०४५), *तरुण तपसी*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, राजनारायण (२०४८) *केही कृति केही स्मृति*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराय, चूडानाथ (२०५८), *तरुण तपसी मीमांसा*, साभा समालोचना, (पाँचौं संस्क.), कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- रिसाल, राममणि (२०४५), *नेपाली काव्य र कवि*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।